

ПІДСТАВИ ТА ПРАВОВІ НАСЛІДКИ ВИЗНАННЯ СПОЖИВЧОГО ДОГОВОРУ НЕДІЙСНИМ

Яновицька Галина Богданівна,

ORCID ID: 0000-0001-8241-8651

доктор юридичних наук, доцент,

доцент кафедри цивільного права та процесу

Львівського національного університету імені Івана Франка

У статті досліджено підстави та правові наслідки недійсності споживчого договору. Недійсними є споживчі договори, які містять несправедливі умови та договори, укладені з використанням нечесної підприємницької практики. Визначено несправедливі умови, які ті, що створюють істотний дисбаланс прав та обов'язків на шкоду споживачу.

Звернено увагу на те, що зміна умов споживчого договору або визнання їх недійсними зумовлює зміну інших умов договору. У цьому випадку такі умови також підлягають зміні або договір може бути визнаним недійсним загалом.

Нечесна підприємницька практика – будь-яка підприємницька діяльність або бездіяльність, що суперечить правилам, торговим та іншим чесним звичаям та впливає або може вплинути на економічну поведінку споживача щодо продукції. Вона містить дії, що кваліфікуються законодавством як прояв недобросовісної конкуренції і є будь-якою діяльністю (дією або бездіяльністю), що вводить споживача в оману або є агресивною.

Встановлено, що вимога про застосування наслідків недійсності споживчого договору може бути заявлена одночасно з вимогою про визнання його недійсним або бути самостійною вимогою в разі нікчемності такого договору та наявності рішення суду про визнання споживчого договору недійсним. Доведено, якщо споживчий договір не укладений, то зайвим є визнавати його недійсним, оскільки правовідносини не виникли, а визнання споживчого договору недійсним не захистить порушені права споживача без застосування таких способів, як відшкодування збитків та компенсації моральної шкоди. Реституція є загальним майновим наслідком недійсного споживчого договору, який застосовується не тільки у випадках, встановлених законом, але і за відсутності прямих вказівок. Проаналізовано окремі положення проекту Закону України «Про захист прав споживачів» щодо підстав визнання аналізованого договору недійсним.

Ключові слова: споживчий договір, несправедливі умови, нечесна підприємницька практика, недобросовісна конкуренція, недійсний договір.

Yanovytska Halyna. Grounds and legal consequences of recognition of the consumer contract invalid

The article examines the grounds and legal consequences of the invalidity of the consumer contract. Consumer contracts that contain unfair terms and contracts entered into using unfair entrepreneurial activity are invalid. Unfair conditions have been identified, which create a significant imbalance of rights and obligations to the detriment of consumers.

Attention is drawn to the fact that changing the terms of the consumer contract or declaring them invalid causes a change in other terms of the contract. In this case, such conditions are also subject to change or the contract may be declared invalid as a whole.

Unfair entrepreneurial practice is any entrepreneurial activity or inaction that is contrary to rules, trade and other fair practices and affects or may affect the economic behaviour of consumers in relation to products. It contains actions that are qualified by law as a manifestation of unfair competition and are any activity (action or inaction) that misleads the consumer or is aggressive.

It is established that the requirement to apply the consequences of the invalidity of the consumer contract may be stated simultaneously with the requirement to declare it invalid

or be an independent requirement in case of invalidity of such agreement and the presence of a court decision to invalidate the consumer contract. It has been proved that if a consumer contract is not concluded, it is superfluous to declare it invalid, because the legal relationship has not arisen, and the recognition of a consumer contract invalid will not protect violated consumer rights without such means as compensation for damage and compensation for non-pecuniary damage. Restitution is a common property consequence of an invalid consumer contract, which is applied not only in cases established by law, but also in the absence of direct instructions. Some provisions of the draft Law of Ukraine "On Consumer Protection" on the grounds for declaring the analysed contract invalid are examined.

Key words: consumer contract, unfair conditions, unfair entrepreneurial activity, unfair competition, invalid contract.

Чинність споживчого договору пов'язується з презумпцією його правомірності, яка встановлена у ст. 204 ЦК України [1]. Цей договір належить до правомірних дій і є чинним до моменту визнання його недійсним. Неоднакове розуміння правової природи недійсного споживчого договору зумовлює появу різних доктринальних та практичних підходів до вирішення цієї проблеми.

Відповідно до положень ЦК України підставою недійсності правочину є недодержання у момент вчинення правочину стороною (сторонами) вимог, які встановлені ч.ч. 1–3, 5, 6 ЦК України. Однак недійсність окремої частини правочину не має наслідком недійсності інших його частин і правочину загалом, якщо можна припустити, що правочин був би вчинений і без включення до нього недійсної частини (ст. 217 ЦК України).

Спеціальні підстави недійсності договорів визначені ст.ст. 18, 19 Закону України «Про захист прав споживачів» [2]. Зокрема, можуть бути визнані недійсними договори, які містять несправедливі умови та договори, здійснені з використанням нечесної підприємницької практики. У проекті Закону України «Про захист прав споживачів» від 7 липня 2021 року [3] (далі – Проект) не передбачені несправедливі умови, а закріплено положення, за яким умови договорів, які обмежують споживача, є нікчемними (ст. 15 Проекту). Це умови договору, які не обговорювалися індивідуально зі споживачем, та наслідком застосування яких є істотний дисбаланс прав та обов'язків сторін на користь суб'єкта господарювання. Умова договору є такою, що не обговорювалася індивідуально зі споживачем, якщо вона була складена заздалегідь, а споживач не міг вплинути на її зміст. Тягар доведення того,

що умова договору обговорювалася зі споживачем індивідуально, покладається на суб'єкта господарювання.

Умови договору, які вважаються нікчемними за Проектом, майже ідентичні умовам, що визначені у ст. 18 Закону України «Про захист прав споживачів». Серед тих, які не передбаченні чинним законодавством, однак врегульовані Проектом, – обов'язок споживача сплатити штраф, пеню, інші нарахування або компенсацію в непропорційно великому розмірі (понад 30% вартості продукції) за невиконання зобов'язань за договором, право суб'єкта господарювання розірвати договір, укладений на невизначений строк, без повідомлення споживача не менше ніж за 14 днів до моменту його розірвання, крім випадків, передбачених законом.

Поза увагою розробників Проекту залишилися важливі положення, які зазначені у ст. 18 Закону України «Про захист прав споживачів», щодо: виключення або обмеження прав споживача стосовно продавця (виконавця, виробника) або третьої особи в разі повного або часткового невиконання чи неналежного виконання продавцем (виконавцем, виробником) договірних зобов'язань, включаючи умови про взаємозалік, зобов'язання споживача з оплати та його вимог у разі порушення договору з боку продавця (виконавця, виробника) (п. 2 ч. 3); надання продавцю (виконавцю, виробнику) права не повертати кошти на оплату ненаданої продукції в разі розірвання договору з ініціативи продавця (виконавця, виробника) (п. 7 ч. 3); надання продавцю (виконавцю, виробнику) права розірвати договір, укладений на невизначений строк із споживачем без повідомлення його про це, крім випадків, установлених законом (п. 8 ч. 3); надання продавцю (виконавцю, виробнику) права

в односторонньому порядку змінювати характеристики продукції, що є предметом договору (п. 12 ч. 3).

Відповідно до ст. 18 Закону України «Про захист прав споживачів» несправедливі умови є такими, «якщо всупереч принципу добросовісності наслідком договору є істотний дисбаланс договірних прав та обов'язків на шкоду споживача».

З аналізу доктрини, судової практики стає зрозумілим, що ця проблема є важливою і для договірного права загалом.

У Постанові Верховного Суду від 7 липня 2021 року у справі № 703/1518/18 зазначено, що добросовісність – прагнення особи сумлінно використовувати цивільні права та забезпечити виконання цивільних обов'язків, що, зокрема, підтверджується змістом ч. 3 ст. 509 ЦК України. Отже, законодавець, навівши в тексті ЦК України зазначений принцип, установив у такий спосіб певну межу поведінки учасників цивільних правовідносин, тому кожен із них зобов'язаний сумлінно здійснювати свої цивільні права та виконувати цивільні обов'язки, у тому числі передбачати можливість завдати своїми діями (бездіяльністю) шкоду правам та інтересам інших осіб. Цей принцип не є суто формальним, оскільки його недотримання призводить до порушення прав та інтересів учасників цивільного обороту [4].

Щодо несправедливих умов Верховний Суд України у справі № 6-330цс16 від 8 червня 2016 року постановив, що несправедливі умови договору – це умови, які призводять до істотного дисбалансу між договірними права та обов'язками сторін та є підставою для визнання такого договору недійсним [5]. У процесі розгляду цієї категорії справ суд звертає увагу і на одночасне застосування ст. 3 ЦК України.

На думку Р.Ю. Ханік-Посполітак, умова договору є несправедливою, якщо одна сторона внаслідок її виконання отримує надмірні, об'єктивно невинуваті переваги перед іншою. При цьому включення такої умови в договір має бути результатом недобросовісних переговорів або використання конструкції договору приєднання стороною, яка є економічно могутнішою. Недобросовісність у цьому разі виражається в тому, що економічно сильніший контрагент свідомо та умисно або шляхом

обману «нав'язує» іншій стороні не вигідні для неї умови, які неодмінно поставлять її у не вигідне становище [6].

У справі № 646/2820/15-ц від 30 червня 2015 року щодо договору фінансового лізингу місцевий суд дійшов обґрунтованого висновку, що оспорюваний договір містить несправедливі умови, визначені ч. 3 ст. 18 Закону № 1023-XII, а саме: встановлення жорстких обов'язків споживача, тоді як надання послуги зумовлене лише власним розсудом виконавця; надання можливості продавцю (виконавцю, виробнику) не повертати кошти на оплату, здійснену споживачем, у разі відмови споживача укласти або виконати договір, без встановлення права споживача на одержання відповідної компенсації від продавця (виконавця, виробника) у зв'язку з розірванням або невиконанням ним договору; надання продавцю (виконавцю, виробнику) права розірвати договір зі споживачем на власний розсуд, якщо споживачеві таке право не надається; надання продавцю (виконавцю, виробнику) права не повертати кошти на оплату ненаданої продукції в разі розірвання договору з ініціативи продавця (виконавця, виробника); встановлення обов'язкових для споживача умов, з якими він не мав реальної змоги ознайомитися перед укладенням договору; надання продавцю (виконавцю, виробнику) можливості збільшувати ціну без надання споживачеві права розірвати договір у разі збільшення ціни порівняно з тією, що була погоджена на момент укладення договору [7].

Доцільно звернути увагу на те, що якщо зміна умов договору або визнання їх недійсними зумовлює зміну інших умов договору, на вимогу споживача, то такі умови також підлягають зміні або договір може бути визнаний недійсним загалом.

Іншою підставою недійсності є нечесна підприємницька практика.

Нечесна підприємницька практика – будь-яка підприємницька діяльність або бездіяльність, що суперечить правилам, торговим та іншим чесним звичаям та впливає або може вплинути на економічну поведінку споживача щодо продукції (ст. 19 ЗУ «Про захист прав споживачів»). Вона містить дії, що кваліфікуються законодавством як прояв недобросовісної

конкуренції. Це також є будь-яка діяльність (дія або бездіяльність), що вводить споживача в оману або є агресивною.

Підприємницька практика вважається такою, що вводить в оману, якщо вона спонукає або може спонукати споживача дати згоду на здійснення правочину, на який в іншому випадку він не погодився б, шляхом надання йому неправдивої чи неповної інформації або ненадання інформації про:

1) основні характеристики продукції, такі як її наявність, переваги, безпека, склад, методи використання, метод і дата виготовлення або надання, поставка, кількість, специфікація, географічне або інше походження, очікувані результати споживання чи результати та основні характеристики тестів або перевірок товару;

2) гарантійний строк та гарантійне обслуговування продукції;

3) будь-які застереження щодо прямої чи опосередкованої підтримки виробником продавця або продукції;

4) спосіб продажу, ціну або спосіб розрахунку ціни, наявність знижок або інших цінових переваг;

5) умови оплати, доставки, виконання договору купівлі-продажу;

6) потреби в послугах, заміні складників чи ремонті;

7) місце розташування і повну назву продавця, а в разі потреби місце розташування і повну назву особи, від імені якої виступає продавець;

8) характер, атрибути та права продавця або його агента, зокрема, інформації про його особу та активи, кваліфікацію, статус, наявність ліцензії, афілійованість та права інтелектуальної або промислової власності, його відзнаки та нагороди;

9) безпеку, що загрожує споживачу у зв'язку з покупкою та/або використанням продукції;

10) права споживача, у тому числі право відмовитися від продукції (для відповідних видів товарів, робіт і послуг), право на заміну продукції або відшкодування збитків.

Також матиме місце підприємницька практика, що вводить в оману, якщо під час пропонування продукції споживачу не надається або надається в нечіткий, незрозумілий або двозначний спосіб інформація, що

необхідна для здійснення свідомого вибору; інформація, яка істотно спотворює або може істотно спотворити економічну поведінку лише чітко визначеної (окремої) групи споживачів, особливо вразливих до такої діяльності через їхні розумові або фізичні вади, вік чи довірливість, якщо продавець мав об'єктивну змогу передбачити їхню поведінку та особливості, має оцінюватися з позиції середньостатистичного представника такої групи, а також з урахуванням припущення, що з огляду на викладені обставини змога здійснити свідомий і компетентний вибір відсутня і споживач помиляється під час вчинення правочину щодо обставин, які мають істотне значення. Зазначені умови не стосуються законної рекламної діяльності, в тому числі створення заяв або виразів, які не можуть бути сприйняті буквально.

Перелік форм підприємницької практики, що вводить в оману, не є вичерпним. Це свідчить і про доволі великий обсяг судової практики. Прикладом є утворення, експлуатація або сприяння розвитку пірамідальних схем, коли споживач сплачує за можливість одержання компенсації, яка надається за рахунок залучення інших споживачів до такої схеми, а не за рахунок продажу або споживання продукції. Законом України «Про захист прав споживачів» закріплена можливість визнання недійсними правочинів, здійснених із використанням нечесної підприємницької діяльності, яка полягає, зокрема, у введенні в оману споживачів шляхом залучення їхніх коштів із метою реалізації діяльності пірамідальної схеми.

При цьому у згаданому Законі нормативне визначення поняття «пірамідальна схема» не надано, однак визначені ознаки, які уналежнюють діяльність суб'єкта підприємництва до «пірамідальної схеми».

Аналіз п. 7 ч. 3 ст. 19 Закону України «Про захист прав споживачів» дає підстави для висновку, що поняття «пірамідальна схема» в розумінні цієї норми має такі обов'язкові ознаки: а) здійснення сплати за можливість одержання учасником компенсації; б) компенсація надається за рахунок залучення учасником інших споживачів схеми; в) відсутність продажу або споживання товару. Для кваліфікації «пірамідальної схеми» необхідна наявність усіх зазначених ознак [8].

Не можна стверджувати, що фальсифікований товар завжди неякісний, як і не можна зазначити, що такий товар належної якості. Фальсифіковані товари реалізуються з метою отримання прибутку шляхом обману покупців, тому ці товари є досить небезпечними, якщо в їхньому складі містяться шкідливі для життя та здоров'я речовини. Якщо споживач придбав фальсифіковану продукцію, то доцільно визнавати такий договір недійсним на підставі ст. 230 ЦК України «Правові наслідки вчинення правочину під впливом обману» і вимагати відшкодування збитків у подвійному розмірі та моральної шкоди [9, с. 265].

У судовій практиці звертається увага на те, що «позивач не може вимагати визнання нечесною та агресивною підприємницьку практику відповідача, оскільки такий спосіб захисту цивільних прав та інтересів не передбачений чинним законодавством [10]. Нечесна підприємницька практика є лише підставою визнання договору недійсним.

Вимога про застосування наслідків недійсності споживчого договору може бути заявлена одночасно з вимогою про визнання його недійсним, так і у вигляді самостійної вимоги в разі нікчемності такого договору та наявності рішення суду про визнання споживчого договору недійсним. У цих правовідносинах важливе значення має аналіз співвідношення укладення споживчого договору і визнання його недійсним. Якщо такий договір не укладений, то зайвим є визнавати його недійсним, оскільки правовідносини не виникли. Отже, недійсність має пов'язуватись із його чинністю. Нечинний споживчий договір не може визнаватись недійсним. Як зазначає В.О. Кучер, учинення недійсного правочину, незалежно від підстав його недійсності, породжує особливі пра-

вові наслідки. Факт укладення недійсного правочину (договору) зумовлює настання негативних правових наслідків для його сторін порівняно з наслідками, яких вони прагнули досягти [11, с. 241].

Проблема схвалення правочину є актуальною і для споживчих договорів. На думку Я.М. Романюка, схвалення правочину не свідчить про його дійсність, адже особа, якій законом надано право схвалити правочин, водночас не оспорує його. Таким чином, схвалення правочину є юридичним фактом, який усуває «хиткість» правової ситуації стосовно наслідків вчиненої дії [12, с. 59]. Якщо розвивати позицію науковця, змодельована така ситуація: якщо законний представник схвалив договір за участі малолітнього споживача, то надалі він не може бути визнаний недійсним із підстав недостатньої дієздатності. Однак таке схвалення не буде перешкоджати визнанню споживчого договору недійсним з інших підстав.

Наслідком визнання споживчого договору недійсним є реституція. За допомогою правового наслідку відновлюється майновий стан споживача, відшкодовуються збитки та компенсується моральна шкода. На підставі ст. 216 ЦК України позов про застосування реституції можна заявляти окремо від позову про визнання споживчого договору недійсним. Повернення сторін у попередній стан – не єдиний цивільно-правовий наслідок у цих правовідносинах. Якщо предметом споживчого договору є роботи, послуги або річ, яка не збереглась у натурі на момент визнання його недійсним, застосувати реституцію неможливо. Тому визнання споживчого договору недійсним не захистить порушені права споживача без застосування таких способів, як відшкодування збитків та компенсація моральної шкоди.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/435-15>
2. Про захист прав споживачів : Закон України від 12 травня 1991 р. / *Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради УРСР*. 1991. № 30.
3. Проект Закону України «Про захист прав споживачів» від 7 липня 2021 р. URL: <https://www.me.gov.ua/Documents/Detail?lang=ukUA&id=9887b998-e65c-4ca0-a96a-d3a44e7307ed&title=ProktZakonuUkrainiproZakhistPravSpozhivachiv-uNoviiRedaktsii>
4. Постанова Верховного Суду № 703/1518/18 від 7 липня 2021 р. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/98235600>

5. Постанова Верховного Суду № 6-330 цс16 від 8 червня 2016 р. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/58275279>
6. Ханік-Посполітак Р.Ю. Поняття «несправедливі умови в договорах». URL: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/6985/Xany%60k-Pospolitak_Ponyattya_nespravedly%60vi.pdf?sequence=1&isAllowed=y
7. Справа № 646/2820/15-ц від 30 червня 2015 р. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/46511901>
8. Справа № 201/4271/20 від 26 серпня 2021 р. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/99707645>
9. Яновицька Г.Б. Цивільно-правові засоби захисту прав споживачів в Україні : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.03. Львів, 2021. 439 с.
10. Справа № 462/5650/14-ц від 10 листопада 2014 р. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/41345586>
11. Кучер В.О. Недійсні правочини та їх цивільно-правові наслідки : навчальний посібник. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ. 2014. 344 с.
12. Романюк Я.М. Підстави і цивільно-правові наслідки визнання правочину недійсним (на матеріалах судової практики) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Інститут держави і права імені В.М. Корецького НАН України Київ, 2010. 217 с.